

Grijs verleden?

Recensieartikel door J. C. H. BLOM

Naar aanleiding van Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2001, 470 blz., ISBN 90 254 9694 6).

De verschijning begin 2001 van *Grijs verleden* van Chris van der Heijden kreeg veel publiciteit. Het is dan ook een boeiend boek dat noodt tot discussie. Helaas is een deel van die publiciteit uitgelopen op een polemiek waarin de auteur door zijn tegenstanders moreel werd gediskwalificeerd op grond van het verleden van zijn vader¹. Ten onrechte. Juist in zijn poging tot *debunking* van wat Van der Heijden als mythes beschouwt en in zijn zoeken naar nieuwe inzichten, dient het boek op zijn inhoud te worden beoordeeld. In die publiciteit is ook gesuggered (niet door de auteur zelf overigens) dat Van der Heijden het boek zou hebben geschreven dat ik geschreven zou willen hebben. Dat maakt mij als recensent nog eens extra bewust van het gevaar de maat aan te leggen van de eigen wensen en niet die van de bedoelingen en ambities van de auteur.

Daarom begin ik met de vraag wat Van der Heijden voor ogen stond bij het schrijven. In zijn 'Bij voorbaat', een mengeling van een inleiding en een woord vooraf met de nadruk op het eerste, zet hij dat met enige uitvoerigheid uiteen. Het hoofddoel is 'een poging in verhalende vorm recente inzichten samen te vatten, nieuwe perspectieven naar voren te halen en oude vragen opnieuw te stellen'. Direct in verband daarmee is zijn tweede ambitie het heersende 'overspannen beeld' van de bezettingstijd in Nederland te bestrijden en te corrigeren. Dat beeld is zijns inziens overigens pas halverwege de jaren zestig tot stand gekomen: 'Het grenst aan mythe' (13).

Min of meer als uitvloeisel van deze beide wijst Van der Heijden in het bijzonder op de chaos en wanorde, die kenmerkend waren voor de periode die hij beschrijft, veel meer dan de 'heldere lijnen en ontwikkelingen' die Lou de Jong waarneemt, "k Dobber en blij drijven" heeft hij, wat hij zelf als het centrale hoofdstuk beschouwt, genoemd. 'Non luctor et emergo sed flucto et fluo, moeizaam gespetter is kenmerkend voor de houding van de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking in de eerste jaren van de oorlog' (16).

Dat hangt op zijn beurt weer samen met een ander mensbeeld dan De Jong in zijn werk etaleert. Hoewel hij die vraag in het boek verder niet expliciet stelt of beantwoordt speelde Van der Heijden bij de voorbereiding van dit boek voortdurend de vraag door het hoofd hoe hij zelf gehandeld zou hebben. De beangstigende werkelijkheid was dat de meeste mensen, inclusief hijzelf, in het conflict om Kosovo, dat toen zo sterk in de aandacht stond, niets deden. 'Daarmee laat de actualiteit aan het einde van de twintigste eeuw niet alleen weinig ruimte voor illusies, ze werpt ook haar schaduwen achteruit. Met dit teken van menselijk tekort kom ik tot de kern van dit boek' (15). Juist dit aspect — de wankelmoedigheid van de mensen, de angst, de kleinheid, het geschipper en wat al niet meer — centraal stellen is daarmee een volgende ambitie van *Grijs verleden*.

Daarmee overschrijdt Van der Heijden willens en wetens de grenslijn tussen een analytisch-verklarende geschiedschrijving en een moralistische, zo een dergelijke scheidslijn al aanwijsbaar zou zijn natuurlijk. Voor hem is dat echter geen belangrijk punt, getuige de slotzinnen van 'Bij voorbaat': 'Ten overvloede: een andere invalshoek dan de traditionele betekent geen vergoelijking. Vergoelijking van wat destijds gebeurde, is niet mogelijk en niet gewenst. Daar-

¹ Zie in het bijzonder een reeks artikelen in *Vrij Nederland* in de maanden maart tot en met mei 2001.

BMGN, 116.(2001) afl. 4, 483-489

voor is de noodzaak om in morele termen over oorlog en moord te blijven denken te groot. Wat dat betreft heeft de Tweede Wereldoorlog de principes van de westerse cultuur scherp gesteld. Wrang maar waar, dat is zijn grootste verdienste' (17).

Niet gering dus bij elkaar: minstens drie hoge ambities en een morele boodschap tot slot! De vraag is of dat ook gelukt is en of deze ambities elkaar niet in de weg zaten. Al direct kan dan worden opgemerkt: de eerste ambitie, een mooi, verhalend, leesbaar, veelzijdig en toch tot één band beperkt blijvend boek schrijven, is ruimschoots geslaagd. *Grijs verleden* leest als een trein, heeft een brede blik (van de Eerste Wereldoorlog tot heden in zekere zin), snijdt tal van interessante vraagstukken aan en zit stikvol soms provocerende gedachten. Een belangrijk kenmerk van de schrijftechniek die Van der Heijden hanteert is de afwisseling van grote grepen met exemplarische gedetailleerde verhalen. En dat werkt.

Vragen van meer algemene aard blijven steeds met nadruk aan de orde, zonder tot een hoog abstractie-niveau over de hele linie te leiden. En omgekeerd blijven sprekende concrete details steeds de aandacht gevangen houden zonder dat het tot een onsamenhangende opsomming leidt. Daarbij heeft Van der Heijden een gelukkige hand van kiezen, in het bijzonder in het gebruik van ego-documenten. Overbekende bronnen, zoals het dagboek van burgemeester J. J. G. Boot, worden afgewisseld met veel minder goed gekende, zoals de aantekeningen van de assuradeur J. H. Penning of van de historicus H. J. Smeding².

In alle gevallen gaat het om boeiende personen met trefzekere waarnemingen, die Van der Heijdens algemenere punten voortreffelijk ondersteunen en verhelderen. Zo valt er dus ook inhoudelijk veel te overdenken, juist daar waar min of meer gevestigde waarheden in twijfel worden getrokken. Ik noem twee voorbeelden: de mythe van het alomtegenwoordige verzet en de gedachte dat nationaal-socialisten ook per definitie dom, onbekwaam en karakterologisch slecht waren.

'De nationale mythe van een onbuigzaam volk begon in de jaren zestig, toen de eerste stroom gedichten en herinneringen opdroogde en de eerste reeks heroïsche literatuur gepubliceerd was, deel uit te maken van de officiële historiografie. Hoewel die historiografie zelden juichte over het optreden van 'de' Nederlander tijdens de Tweede Wereldoorlog, viel de balans dankzij het verzet positief uit' (285). Tegen die mythe zet Van der Heijden zich met kracht af in het hoofdstuk Verzet en verzetjes. 'Verzetjes' staat daarbij voor 'symbolische daden waarmee ze hun onvrede toonden maar geen gevaar liepen' (271). En 'ze', dat zijn verreweg de meeste Nederlanders. 'Feitelijk hadden deze verzetjes nauwelijks een andere betekenis dan dat ze de daders een gevoel van tevredenheid gaven, en de Duitsers wellicht de indruk dat ze niet welkom waren' (275). Maar het effect was nul.

Dit is een serieus punt van kritiek. Of het helemaal aan het juiste adres is gericht vraag ik mij wel af. Die 'officiële' historiografie is dunkt me in de eerste plaats De Jong. Maar het geschetste beeld is veel meer dat van een sterk vereenvoudigde visie op de bezettingstijd, die in het publieke spreken van de overheid al veel eerder kenmerkend was, en die in populaire verhalen een zekere hardnekkigheid kende. De meer serieuze geschiedschrijving droeg aan dit beeld als men goed las eigenlijk niet bij. Ook De Jong moge zijn normen over hoe het eigenlijk had gemoeten sterk hebben uitgedragen, uit zijn boeken kan men toch niet opmaken dat de werkelijkheid daarmee overeengestemd zou hebben. En zeker nu is er toch nog maar weinig historische literatuur, die dit mythische beeld koestert. Maar dat neemt niet weg dat dit hoofdstuk een aantal behartenswaardige waarnemingen doet.

Het aantal georganiseerde verzetstrijders was aanvankelijk inderdaad zeer laag en de schaarse

2 J. H. Penning, *Op dood spoor. Een burger in oorlogstijd* (Amsterdam, 1945); H. J. Smeding, *Klopsignalen* (Amsterdam, 1945).

internationaal vergelijkende literatuur suggereert ook dat het gewapend verzet in Nederland sowieso gering was. En bij de drie grote stakingen zijn sceptische kanttekeningen te maken. De veelgeprezen Februaristaking heeft immers weinig uitgehaald; het is zelfs mogelijk er één van de indirecte oorzaken in te zien van het grote succes van de bezetter met de vervolging van de joden. En de spoorwegstaking moet onmiskenbaar niet alleen als erg laat in de bezettingstijd worden aangemerkt, maar ook als een directe oorzaak van de hongerwinter.

Het is prijzenswaardig dat Van der Heijden ook een poging doet iets verklarends te zeggen over deze 'marginaliteit van het Nederlandse gewapende verzet'. Hij zoekt die verklaring in het gebrek aan oorlogservaring en de burgerlijk cultuur van Nederland 'waarin problemen op burgerlijke wijze opgelost worden: met redelijkheid'. Zoeken naar het compromis, liever kankeren dan in het openbaar schelden, een groot vertrouwen in de overheid, gezagsgetrouwheid — het zijn allemaal kenmerken van de Nederlandse samenleving, die verre van disponeren voor een heroïsche strijd (287). Daarnaast speelt ook, anders dan het beeld dikwijls wil, de gematigdheid van de oorlog in Nederland een rol: minder burger- en militaire slachtoffers dan bijvoorbeeld in België en Frankrijk. Minder vastgehouden krijgsgevangenen. Een betere voedselsituatie. Pas vanaf september 1944 breekt een ware noodtoestand uit. Toen nam het verzet ook snel toe, maar de tijd om een echt grote en effectieve illegaliteit op te bouwen was te kort. De zeer welkome bevrijding was er eerder.

In dit kader past ook — en daar zit een tegenwicht in — dat juist nergens zoveel mensen onderdoken en dat nergens zo'n bloei van de ondergrondse pers bestond als in Nederland. Van der Heijden citeert het fraaie 'Het lood, dat de vijand verschoot in kogels/ Maakten zij tot de stem van het land' van Anthonie Donker (288). Hij gaat ook in drie bladzijden kort in op die illegale pers. Over de onderduik en de organisatie die daar achter zat, heeft hij het verder echter niet. Zo ligt in dit hoofdstuk sterk de nadruk op de te bestrijden mythe van het verzet en niet op de bijzondere kracht ervan. Uit het oogpunt van correctie van een ander eenzijdig beeld is daar veel voor te zeggen. Maar met de doelstelling van een evenwichtig beeld van de oorlog is het juist enigszins in strijd. Wreekt zich hier de veelheid aan ambities van het boek?

Iets dergelijks doet zich voor bij het tweede voorbeeld van aantasting van gangbare beelden. Van fascist en nationaal-socialisten niets dan slechts, dat was en is inderdaad een wellicht nog breder gedeelde overtuiging dan de mythe van het verzet: 'De naoorlogse beschrijving van deze 'beestenbende' lijkt daarom vaak een oefening in scheldproza. De enkeling, die probeerde te begrijpen, werd op slag gediskwalificeerd'. De belangrijkste oorzaak daarvan is volgens Van der Heijden niet zozeer onbegrip voor het fascisme als politiek verschijnsel, maar 'dat de Duitse variant van het fascisme geleid heeft tot een fenomeen dat zo 'onbegrijpelijk' is dat het een sluier legt over alles wat ermee in verband staat: de moord op de joden' (211). Aan de jodenvervolging in Nederland is dan ook een helder hoofdstuk gewijd met als een van de rode draden met verklarende betekenis de plausibele stelling, dat 'men' in Nederland niet (ten volle) heeft beseft wat er gaande was.

Dit anti-nazi-sentiment heeft dikwijls het zicht op de persoonlijkheden van (vooraanstaande) nationaal-socialisten ontnomen en ook een goede verklaring voor de wervingskracht van het nationaal-socialisme belemmerd. Al voor de oorlog stelde Jacques de Kadt de vraag centraal naar het aantrekkelijke van het fascisme, maar veel navolgers had hij niet in Nederland. Het is een andere verdienste van Van der Heijden dat hij ook deze vraag aansnijdt. Het leidt tot een aantal boeiende biografische schetsen van onder meer Seyss-Inquart, H. Krekel en C. J. Sniyder. Alle drie waren hoogontwikkelde, zeer bekwame en mede door idealen gedreven persoonlijkheden, wier toetreden tot en actieve en overtuigde participatie in de nazi-beweging in de historisch verklarende beschrijving van Van der Heijden een zekere vanzelfsprekendheid krijgt.

In de twee hoofdstukken waarin deze kwesties centraal staan — 'Het Duitse systeem' en 'Fout en foutjes' — maakt Van der Heijden ook interessante opmerkingen over de vraag waarom het tussen het nationaal-socialisme en de Duitse bezetter enerzijds en Nederland en de Nederlanders anderzijds in die oorlogsjaren toch absoluut niet boterde. Opnieuw komt dan de Nederlandse (politieke) cultuur naar voren: 'De eerste botsingen tussen de Duitsers en de Nederlanders zijn terug te brengen tot de onverenigbaarheid van het Duitse piramidale en het Nederlandse verzuilde systeem. De Duitsers eisten uniformiteit, de Nederlanders probeerden zoveel mogelijk hun pluriformiteit te behouden'. Zo kwam het eigenlijk nooit tot werkelijke aanpassing van de Nederlandse samenleving aan het Duitse systeem, maar dat lag niet alleen aan de ontbrekende bereidheid aan Nederlandse kant: 'het kwam ook omdat er geen tijd voor was. Voordat het daadwerkelijk tot gewenning of gelijkshakeling kon komen, was de oorlog al halverwege en begon de chaotische periode' (182). Ondanks de sterke wil een eenheidsbeweging te zijn, speelden bovendien interne tegenstellingen aan Duitse kant een rol.

Van der Heijden ontkent in zijn relativeringen en aantasting van mythische beelden geenszins het verband tussen nationaal-socialisme en terreur en evenmin de verantwoordelijkheid die nationaal-socialisten daarmee droegen. 'Tussen de denkpatronen van Snijder en de geweerpatronen van de SS ligt een direct verband' (203) schrijft hij in één van zijn vele fraaie zinnen. Maar ook hier ligt het accent op de correctie van het beeld, meer dan op de poging tot een evenwichtige schets van de bezettingstijd. Als hij schrijft dat de opvattingen van Snijder en Kregel 'natuurlijk niet maatgevend' (205) waren, zelfs niet voor collaborateurs, dan kan men zich afvragen waarom zij dan worden behandeld. In ieder geval lijkt het strijdig met de ambitie vooral de gewone Nederlanders en hun geschipper in het boek centraal te stellen.

Voor de stelling dat noch het witte beeld van het verzet noch het zwarte van de ideologische collaboratie domineerde, maar het grijze van de moeizame middenpositie, de poging tot ontwijking van problemen en de aanpassing aan de lastiger wordende werkelijkheid, voert Van der Heijden veel en overtuigend materiaal aan. Hoewel dat zeker niet beperkt blijft tot het door hemzelf als centraal aangewezen hoofdstuk zes, is het de moeite waard vooral dit hoofdstuk wat nader te bezien. Het bevat een mooi betoog met twee duidelijke zwaartepunten: een verhaal over vooral ambtelijke samenwerking met de bezetter (accommodatie) en een relaas over de Nederlandse Unie, beide vooral de eerste oorlogsjaren betreffend.

In het verhaal over de bestuurlijke en ambtelijke houding valt op hoezeer de aandacht uitgaat naar de personen op de ambtelijke topposities (secretarissen-generaal, burgemeesters en soortgelijke functies). Het is enigszins de vraag in hoeverre deze nu eigenlijk representatief zijn voor de grote meerderheid van gewone Nederlanders. Het is, dunkt mij, aannemelijk dat de bestuurlijke elite veel meer met moeilijke vragen werd geconfronteerd en daar ook veel meer over nadacht dan die gewone Nederlanders. Maar het verhaal over die bestuurlijke elite is interessant genoeg. Het toont aan hoezeer het wikken en wegen over de te maken keuzen een als oprecht moeilijk ervaren probleem was. Hoewel na de oorlog wellicht vaak misbruikt, was het argument, dat men door te blijven zitten met concessies meer voor de bevolking kon doen dan met vertrek en confrontatie, wel degelijk een serieuze overweging in die tijd. Het is jammer dat de overigens zo belezen Van der Heijden hier de publicaties van de socioloog C. J. Lammers heeft gemist. In het bijzonder diens 'Collaboreren op niveau' is zeer de moeite waard en hier hoogst relevant³.

3 C. J. Lammers, 'Collaboreren op niveau. Een vergelijkende studie van Duitse bezettingsregimes gedurende de Tweede Wereldoorlog', *Mens en maatschappij*, LXIX (december 1994) iv, 366-399. Van de andere publicaties van Lammers op dit terrein noem ik verder: C. J. Lammers, 'The interorganizational control of an occupied country', *Administrative Science Quarterly*, XXXIII (september 1988) 438-457 en C. J. Lammers, *Macht en gezag van de Duitse bezetter* (Mededelingen van de afdeling letterkunde van de KNAW, nieuwe reeks, LIII, iv; Amsterdam, 1990).

Maar ook zonder dat is het relaas interessant genoeg. Het attendeert op het belang van de vrees voor chaos, op de onduidelijkheid van wat nu als juist (goed?) handelen moest worden beschouwd, op de onheldere scheidslijn tussen collaboratie en verzet en op de grote geneigdheid tot meegaandheid.

Bij de uiteenzetting over de Nederlandse Unie is de gewone Nederlander directer aanwezig, alleen al omdat het hier om een voor de Nederlandse verhoudingen van toen ongekend grote massabeweging ging. Terecht wijst Van der Heijden de interpretatie van De Jong en anderen af, dat er een wezenlijk verschil in motivatie bestond tussen leiding (tot collaboreren geneigd) en leden (vooral door anti-NSB en anti-bezetter gevoelens gedreven). Hij beschouwt het Unieverhaal als cruciaal: 'In de geschiedenis van en de reacties op de Nederlandse Unie weerspiegelt zich heel het dilemma van Nederland en de Tweede Wereldoorlog' (162). Ook in dit verhaal komt het compromis als het meest wezenlijke naar voren: 'De Nederlandse Unie was in alle betekenissen van het woord een compromis. En omdat 'compromis' het sleutelbegrip is bij een goed begrip van de Nederlandse reactie in de eerste fase van de bezetting, zijn de oprichting, ontwikkeling en ondergang van de Unie een spil in het verhaal van Nederland en de Tweede Wereldoorlog' (168).

Voor die stelling is veel te zeggen, vooral als men kijkt naar de relatie tussen Unie en bezetter. Maar de zware nadruk op juist deze kant van de zaak drukt een ander aspect, dat Van der Heijden wel noemt, wat weg. En dat is, zoals uitvoerig uiteengezet in de recente en door Van der Heijden gebruikte dissertatie van W. ten Have⁴, de sterke vernieuwingsdrang van de Unie. Dat aspect past veel minder goed in het betoog van Van der Heijden, waarin behoud van het oude en aansturen op een zo soepel mogelijke aanpassing in een moeilijk heden de kernen zijn. De Unie wilde een nieuw en beter Nederland. Daarbij dacht men vooral aan het onbevredigende Nederland van voor de oorlog, waar de vernieuwers niet echt een vuist wisten te maken. De nederlaag had duidelijk gemaakt hoe erg het er met Nederland voor stond. Die impuls van nationaal besef en vernieuwing sloeg nu dan ook wel aan. Vele honderdduizenden leden in enkele maanden. Dat was nauwelijks een keuze tussen collaboratie en verzet. Het was een eigen weg en niet die van een grijs midden of compromis. Dat die weg onbegaanbaar bleek en vervolgens weer wel tot compromissen leidde, is natuurlijk evenzeer waar⁵. Kortom een stimulerende tekst zonder dat ik er geheel mee instem, maar waarom zou dat moeten?

Dit laatste voorbeeld maakt duidelijk hoezeer Van der Heijden zich concentreert op de vragen naar collaboratie en verzet en dan in het bijzonder de vele variaties in het middengebiet daartussen. Dat is dus één van die 'oude vragen' uit zijn eerste ambitie. Het is dezelfde vraag die in het werk van De Jong centraal staat. Uit de sterke polemiek van Van der Heijden met De Jong (de man met de meeste vermeldingen in het register) zou kunnen worden afgeleid dat Van der Heijden een wezenlijk andere voorstelling van zaken geeft dan De Jong. Opmerkelijkerwijze is dat bij goede lezing niet zo sterk het geval. De Jongs werk kenmerkt zich immers door een sterk verhalend karakter met een soepele schrijfstijl, door inzichtgevende biografische schetsen als sterkste onderdelen en door de vraag naar collaboratie en verzet als centraal thema,

4 W. ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam, 1999).

5 Eén van die compromissen had betrekking op het schrappen van de trouw aan hét huis van Oranje uit het manifest. Van der Heijden wijst er op dat de politieke leiders Drees en Colijn daar bezwaar tegen hadden. Dat is juist. Maar daaraan de conclusie te verbinden dat 'de socialisten ... vanaf dat moment tot de tegenstanders van de Unie behoorden' (164) lijkt mij onjuist. Daarvoor waren teveel sociaal-democraten bij de Unie betrokken. Het is een van de weinige punten in *Grijs verleden* waar ik het op een feitelijkheid met Van der Heijden oneens ben. Voor de anti-revolutionairen kan men het weer wel volhouden overigens.

waarbij de morele dimensie als vanzelfsprekend aanwezig is. Van *Grijs verleden* kan hetzelfde gezegd worden. Weliswaar bezigt Van der Heijden een heel andere toon, maar de gelijkenis is verder opvallend. Behalve aangrijpingspunt voor bestrijding van mythische beelden is De Jongs werk dan ook veelvuldig een rijke bron van informatie voor Van der Heijden.

Het is zelfs niet zo dat bij De Jong alle aandacht uitgaat naar de extremen, naar het zwart en het wit, terwijl Van der Heijden uitsluitend het grijze middengebied exploreert. Wie meent dat De Jong niet alle schakeringen op het continuüm tussen onderdrukking (of collaboratie) en verzet beschrijft, heeft zich op een dwaalspoor laten brengen door de inderdaad sterke toon van goedkeuring en afkeuring in zijn boeken. Omgekeerd besteedt ook Van der Heijden veelvuldig en ruimschoots aandacht aan de bezetter en de collaboratie enerzijds en het verzet anderzijds. En ook bij hem speelt naast de pogingen tot verklaring en verheldering de morele dimensie een rol. Zelfs de inhoud van de norm lijkt op die van De Jong: eigenlijk was een vroegere onderkenning van de gevaren en een steviger verzet daartegen nodig geweest. Dat is ook bij Van der Heijden de ondertoon.

Toch is het niet één pot nat en is het verschil groter dan dat van een generatie of een in de loop der tijd nu eenmaal veranderende stijl. In zijn slotbeschouwing, 'Balans' (399-412), doet Van der Heijden een poging het verschil nader te analyseren. Hij vestigt de aandacht op de opvattingen in de eerste jaren na de oorlog, in het bijzonder van A. Herzberg. Van de mythische voorstellingen die Van der Heijden met zoveel verve bestrijdt was toen volgens hem nog geen sprake⁶. Die kwamen in de jaren zestig met Presser en De Jong als de meest opvallende woordvoerders. Het is ook in die jaren dat de moord op de joden leidde tot de voorstelling van de Tweede Wereldoorlog als een 'voor eens en voor altijd, van alle andere oorlogen onderscheiden' gebeuren (495). Juist dat beschouwt Van der Heijden als de kern van de mythe, die gevoed wordt door een wereldbeeld. Dat 'reduceert het bestaan tot een onophoudelijke strijd tussen goed en fout' (410). Het publieke debat over de oorlog is in Nederland vervolgens volgens 'het patroon van deze oeroude mythe' gevoerd (411).

Hier verschilt de opvatting van Van der Heijden inderdaad fundamenteel van die van De Jong. Het woord 'onzin' valt zelfs (407). Van der Heijden heeft wel begrip voor De Jong: 'Het lag voor de hand iemand uit deze groep [namelijk de door de oorlog het hardst getroffen JCHB] woordvoerder te maken van de verbijstering van een generatie. Dat het boek vervolgens op iedere pagina de sporen draagt van die verbijstering en van de daaraan gepaard gaande ingehouden woede, het zou pas onbegrijpelijk zijn als het niet zo zou zijn geweest' (411). Maar begrip is geen instemming. En daarmee leidt Van der Heijden de laatste alinea van zijn boek in, waarin hij eigenlijk voor het eerst iets meer over de morele consequenties van zijn eigen mensbeeld zegt. Vanwege het grote belang ervan en omdat ik niet helemaal zeker weet of ik precies begrijp wat hij bedoelt (en het dus misschien niet helemaal adequaat samenvat), loont het de moeite die slotpassage volledig te citeren:

6 In dit recensie-artikel past niet de uitwerking van mijn twijfel of het nationale aspect van het 'mythische beeld' niet ouder is dan Van der Heijden meent. In het openbaar domineerde mijns inziens juist gedurende de eerste decennia na de oorlog een visie op de bezettingstijd met de Nederlandse natie of volksgemeenschap in het centrum. Het ging om de collectiviteit, waaraan de ervaringen en belangen van deelgroepen en individuen ondergeschikt werden geacht. Vandaar de geringe aandacht in het publiek voor de vele betrokkenen en slachtoffers. Alleen de verzetsstrijders vormden daar wel eens een uitzondering op, omdat zij door hun gedrag het beste van het Nederlandse volk hadden gedemonstreerd. Zie bijvoorbeeld: P. Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe 1946-1965* (Cambridge, 2000).

... omdat er naast een geschiedkundige ook weer een morele reden is voor verzet tegen het zwart-witwereldbeeld: de doden komen nooit meer tot leven. Het zijn de levenden die uit de geschiedenis wellicht kunnen leren en daarmee in de toekomst kunnen voorkomen wat in het verleden mislukte. Het is echter de vraag of zo'n leerproces slaagt wanneer het kwaad consequent bij de ander wordt gelegd. Want als de Tweede Wereldoorlog iets heeft getoond, dan is het wel de oude waarheid dat de mens, het handjevol helden en heiligen daargelaten, niet goed is en niet fout, niet zwart of wit maar grijs. Hij moddert langdurig in een onoverzichtelijk tussengebied om soms, opeens, te ontdekken dat hij in een landschap is beland met nog slechts één kleur. Daaruit ontsnappen is vervolgens zo goed als onmogelijk. Vandaar dat het wijzer is tevoren rekening te houden met de mogelijkheid tot afdwaling. 'Hoe kunnen we voorkomen dat onze kinderen weer slachtoffer worden, mijnheer Herzberg?' vroeg een vrouw na afloop van een lezing aan de wijze die voorbijging. 'Mevrouw' antwoordde deze, 'de vraag is niet juist. Hij moet zijn: hoe kunnen we voorkomen dat onze kinderen beulen worden' (411-412).

Het is een mooi einde. Een einde ook dat zonder twijfel een belangrijke vraag aan de orde stelt. Toch blijft het wel wat aan de vage kant. Op het eerste gezicht zou je wellicht kunnen denken dat Van der Heijden aanbeveelt uit realisme ons neer te leggen bij het feit dat mensen nu eenmaal geen helden zijn, maar modderaars, en dat wij hen daarover dus ook maar niet te zwaar moeten vallen. Maar dat is klaarblijkelijk niet het geval. Want de morele imperatief vraagt hier volgens Van der Heijden om een leerproces. Hoe dat zou moeten lijkt hij niet als het onderwerp van zijn boek te beschouwen en daarmee sluit hij aan bij de attitude van de overgrote meerderheid van de historici, die niet erg warm kunnen lopen voor de lessen, die een groter publiek zo graag uit de geschiedenis wil trekken. Ondanks alle overlap en diffuusheid van de grenzen gaat het daarbij immers om een andere arena dan de historisch-wetenschappelijke.

Als de geschiedenis in die morele (of politieke) arena iets te melden heeft zal dat toch moeten verlopen via uit de professionele geschiedkundige activiteiten voortkomende inzichten. Uit het historisch proces zelf is nu eenmaal de morele norm niet af te leiden. Voor mij leidt dat tot de conclusie dat de politieke en morele dimensie in dat geschiedkundig werk maar beter zo ver mogelijk op de achtergrond kan blijven. Wie toch een bijdrage wil leveren doet dat in de eerste plaats als staatsburger en niet als historicus. Kennelijk denkt Van der Heijden daar iets anders over. Maar hij werkt het niet uit. Aan de waarde van zijn boek doet dat niet af. Mijn eindoordeel over *Grijs verleden* moge duidelijk zijn. Ik vind het een buitengewoon boeiend en stimulerend boek, vol suggesties en inzichten. Wellicht is de balans niet in alle opzichten perfect. Met name staat de mythe-bestrijding en de wens tot corrigeren de wil een evenwichtig overzichtswerk te schrijven enigszins in de weg. Maar zonder twijfel gaat het hier om één van de belangrijkste boeken over Nederland en de Tweede Wereldoorlog van de laatste jaren.

Tenslotte terzijde en van ondergeschikt belang: nee het is, bij alle bewondering voor inhoud en stijl, niet het boek dat ik zou hebben willen schrijven in het vervolg van mijn oratie⁷. Daarvoor is de morele dimensie en dientengevolge de concentratie op de vragen naar collaboratie en verzet te sterk. De 'nieuwe vragen' uit de eerste ambitie van Van der Heijden (en hopelijk dus ook nieuwe inzichten) zouden een aanzienlijk grotere rol spelen. Anders gezegd, zoals in enkele recensies ook is opgemerkt: niet een grijs maar een veelkleurig verleden zou de inzet van dat boek moeten zijn. Maar of ik zo'n boek ooit zal schrijven staat nog te bezien, terwijl Van der Heijden wel een boek schreef en een heel mooi ook. Dat telt!

7 J. C. H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen, 1983), ook in *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland, 1930-1950* (Den Haag, 1989)102-120.

ALGEMEEN

N. Steenkamp, *Doe wel en zie niet urn. Ridderorden en onderscheidingen in de Nederlanden* (Den Haag: Sdu uitgevers, 2000, 240 blz., f69,90, ISBN 90 12 08948 4).

Elk jaar rond 30 april krijgen weer tal van bekende en minder bekende leden van de Nederlandse samenleving een lintje van de koningin. Voor veel mensen is dit de erkenning voor hun inzet, waarop ze al lange tijd wachten. Een dag om niet snel te vergeten. Deze mooi vormgegeven publicatie wil dit gevoel vasthouden. Het is geschreven door Nick Steenkamp, sinds 1989 benoemd tot chef kabinetzaken van het ministerie van volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieubeheer. In die hoedanigheid kwam hij in aanraking met het instituut koninklijke onderscheidingen. De herziening van het Nederlands decoratiestelsel halverwege de jaren negentig was de directe aanleiding om een onderzoek te doen naar het ontstaan van ridderorden en de geschiedenis van allerlei onderscheidingen tot de dag van vandaag. Met deze publicatie wordt deze herziening in een breder historisch kader geplaatst.

Na een kort hoofdstuk over phaleristiek ofwel de kennis van orde- en onderscheidingstekens, waarin in algemene lijnen de geschiedenis van onderscheidingen wordt beschreven, staat de auteur lang stil bij de legendarische middeleeuwse orden. Zo passeren de ridderlijke orde van het Hospitaal van Sint-Jan, de Maltezer orde in Nederland, de Johanniter orde, de orde van de Tempeliers en de ridderlijke Duitse orde Balije van Utrecht de revue. Naast latere hoofdstukken over die andere legendarische orde, de orde van het Gulden Vlies, en de Napoleontische periode, is dit het aardigste hoofdstuk van het boek. De titel van het boek verwijst naar de spreuk die Lodewijk Napoleon als koning van Nederland meegaf aan de eerste vaderlandse onderscheiding: het ridderkruis voor de koninklijke orde van verdienste. Het vatte in het kort het ridderlijk ideaal samen: behoudt het goede en ga voorwaarts. In de Franse tijd hield dit vooral in dat het federalisme van de voormalige Republiek vergeten moest worden. Aller ogen mochten slechts op de toekomst gericht zijn.

De rest lijkt een beetje gratuit: de onderscheidingen in de tijd van de Bourgondiërs en de Oranjes vormen slechts een aanleiding om de registers van deze beide geslachten door te nemen. Ook blijkt er vooral onder de Oranjes een werkelijke wildgroei aan onderscheidingen te zijn ontstaan. Nu blijkt er naast de orde van de Nederlandse leeuw en de orde van Oranje-Nassau ook nog de huisorde van Oranje te bestaan. Daar zijn na de Tweede Wereldoorlog nog tal van onderscheidingen bij gekomen: onder andere het verzetshedenkingskruis, het ereteken voor orde en vrede, het Nieuw-Guinea herinneringskruis en de herinneringsmedailles VN-vredesoperaties en multinationale vredesoperaties. Sinds de jaren zestig was er in de publieke opinie een roep om het toekennen van onderscheidingen te democratiseren. Een veel gehoorde klacht was dat de toekenningsprocedure te bureaucratisch was, de verdeling over sectoren en groepen in de samenleving te ongelijk en het rangenonderscheid een bezwaar. Zo werd uiteindelijk na dertig jaar discussiëren in 1994 het decoratiestelsel herzien: de auteur wijdt daar een apart hoofdstuk aan.

De publicatie is rijk geïllustreerd met statieportretten van koningen en natuurlijk ook met foto's van alle onderscheidingen die in het boek besproken worden. In de bijlagen wordt stilgestaan bij de draagwijze van de onderscheidingen en de draagvolgorde. Ook worden de geraadpleegde literatuur—slechts secundaire literatuur, *Handelingen en wetten van de Tweede Kamer*, rapporten en statuten, en geen archiefstukken—, adressen van organisaties als de kanselarij van de huisorden van Oranje, en een register van orden toegevoegd. Dit alles geeft een goede basis voor verder onderzoek en natuurlijk ook, maar dit terzijde, voor het zelf aanvragen van een onderscheiding.